

RURAAAL ERFGOED LINKEROEVER

Onderzoek naar het ruraal erfgoed in de Wase polders

Deel III: Aanbevelingen

Opdrachtgever: Afdeling Maritieme Toegang

Besteknummer: 16EF/2010/17
20/12/2012

Titel	Ruraal erfgoed Linkeroever
Opdrachtgever	Afdeling Maritieme Toegang
Contactpersoon opdrachtgever	Eveline Schippers
Opdrachthouder	TECHNUM (Tractebel Engineering n.v.) Coveliersstraat 15 - 2600 Antwerpen T +32 3 270 00 30
Contactpersoon opdrachthouder	Ewald Wauters
Datum	20/12/2012
Versienummer	3
Documentnummer	P.002934-51-018-03

DOCUMENTGESCHIEDENIS (BOVENSTE RIJ IS HUIDIGE VERSIE)

Versie	Datum	Opmerkingen
3	20/12/2012	Definitieve versie

DOCUMENTVERANTWOORDELIJKHEID

Auteur(s)	Tim Soens, Joris Sergant, Ewald Wauters, Iason Jongepier, Hadewijch Masure, Pieter Laloo	Datum 20/12/2012
Document screener(s)		Datum

BESTANDSINFORMATIE

Bestandsnaam	P 002934-51-018-03 Eindrapport aanbevelingen
Laatst opgeslagen	20/12/2012

INHOUD

INLEIDING	1
Adviesverlening ‘omgaan met erfgoed’	3
1. Inleiding	4
2. Beleidskader	5
3. Theoretisch kader	7
3.1 Te hanteren principes	7
3.2 Hiërarchie van ingrepen	8
3.3 De archeologische paradox	9
4. Voorgestelde aanpak	10
4.1 Opmaak erfgoedvisie Wase Polders	10
4.2 Erfgoed binnen het afgebakende havengebied.	12
4.3 Erfgoed binnen het afgebakende natuurontwikkelingsgebied	13
4.4 Bouwkundig en landschappelijk erfgoed buiten het kerngebied: actief erfgoedbeleid beschermd erfgoed	19
4.5 Archeologisch onderzoek	21
4.6 Ondersteuning ontwikkeling haven en natuurgebied	27
4.7 Verder onderzoek	27
5. Slotbemerking	28

INLEIDING

De 'Studieopdracht Ruraal Erfgoed' die werd uitgevoerd in opdracht van de Afdeling Maritieme Toegang, het Gemeentelijk Havenbedrijf Antwerpen en de Maatschappij voor Haven, Grond- en Industrialisatiebeleid van het linkeroevergebied, bestaat uit drie grote delen.

Het eerste, meest omvangrijke deel bevat een beschrijvend onderzoek naar het (ruraal) erfgoed in het kerngebied. Het gaat daarbij om zowel landschappelijke, bouwkundige als archeologische waarden die verbonden zijn met de verschillende ontwikkelingsfasen van het gebied. Bijzondere aandacht gaat in het onderzoek naar de inpolderingsgeschiedenis, waarvan de getuigenissen talrijk aanwezig zijn in het gebied.

In een tweede fase werd een waarderingskader opgesteld dat toelaat om inzicht te verwerven in de verschillende noch aanwezige waarden in het gebied en de impact van de geplande ontwikkelingen hierop. In dit laatste deel worden voorstellen en aanbevelingen gedaan om zoveel mogelijk van de geïventariseerde waarden te behouden in het licht van de geplande ontwikkelingen.

In het eerste boekdeel werden het landschapshistorisch onderzoek, de archeologische situering en een hoofdstuk over de typologie van het agrarisch erfgoed opgenomen.

Deze bundel bevat de aanbevelingen die op basis van het rapport en in overleg met de opdrachtgevers en de ANB werden opgesteld, rekening houdend met eerdere beslissingen die o.m. hun neerslag vonden in het ontwerp Gewestelijk Ruimtelijk Uitvoeringsplan (GRUP) voor de afbakening van de haven van Antwerpen.

Naast twee boekdelen en deze aanbevelingsbundel werd in het kader van dit onderzoek een grote hoeveelheid digitaal materiaal opgemaakt:

- Een databank van het Wase poldererfgoed
- Een aantal GIS-kaartlagen
- Opmetingen van een geselecteerd aantal sites
- Digitaal fotomateriaal

Deze data worden op een afzonderlijke DVD aangeleverd.

De auteurs wensen hun uitdrukkelijke dank te betuigen aan de bewoners van de Wase polders die hun enthousiaste medewerking hebben verleend aan dit onderzoek. Verder gaat onze dank uit naar Dhr. Paul Matthys (OE Oost-Vlaanderen), voor het gebruik van zijn fotocollectie, mevr. Inez Van Puyvelde, voor het fotomateriaal Kallo-polder, Luc Bauters (provinciaal archeoloog Oost-Vlaanderen) voor de informatie over forten in het gebied en de leden van de vakgroep Archeologie van de UGent voor hun hulp bij het opstellen van het archeologisch advies.

ADVIESVERLENING 'OMGAAN MET ERFGOED'

1. INLEIDING

De laatste stap in het onderzoek bestaat er in advies te verlenen voor het behoud van erfgoedwaarden bij de verdere ontwikkeling van het gebied als haven- of natuurgebied. Daarbij wordt enerzijds gekeken naar het waarderingskader dat in het vorige deel werd opgesteld en toegepast. Anderzijds wordt rekening gehouden met de geplande ingrepen. Het spreekt voor zich dat behoud van erfgoed binnen de geplande havenuitbreiding bijzonder moeilijk zal zijn. In de gebieden die worden ingeschakeld in de natuurontwikkeling is zulks minder absoluut. We vertrekken immers van de basisidee dat het ontwikkelen van natuurwaarden niet per definitie moet leiden tot het uitvagen van erfgoedwaarden. Bij het formuleren van de adviezen is vertrokken vanuit de natuurdoeltypes die binnen het Ontwerp Gewestelijk Uitvoeringsplan - Meest Maatschappelijk Haalbaar Alternatief werden vastgelegd. Het behoort niet tot het opzet van deze studie om de reeds vastgestelde afbakeningen en ontwikkelingsdoelstellingen zoals opgenomen in het ontwerp-GRUP in vraag te stellen. Wel dient te worden opgemerkt dat erfgoedwaarden bij de uitwerking van dit ontwerp-GRUP en de keuze voor locaties en doelstellingen allerminst richtinggevend waren.

Deze studie vertrekt dan ook van een beleidskader dat beperkte ruimte tot aanbevelingen laat. Na afloop van deze studie is duidelijk dat sommige keuzes betreffende afbakening (vb. in het deelgebied Oud-Arenberg) zeer ingrijpend zijn voor zowel het landschappelijk als bouwkundig erfgoed, zonder mogelijkheid tot remediëring of compensatie. De opstellers van dit rapport bevelen dan ook aan om bij toekomstige projecten met een belangrijke ruimtelijke impact, een erfgoedstudie veel vroeger in het plannings- en ontwerpstadium in te plannen. De mogelijkheid tot integratie en behoud van erfgoedwaarden is immers veel groter wanneer men deze vroeg in het proces meeneemt.

Deze aanbevelingen zijn gebaseerd op de resultaten van de studie die door Technum-UA-GATE werden uitgevoerd, maar werden vooraf getoetst aan de wenselijkheden m.b.t. het ontwerp-GRUP Afbakening Zeehavengebied Antwerpen dd. 27/04/2012 en de natuurontwikkeling.

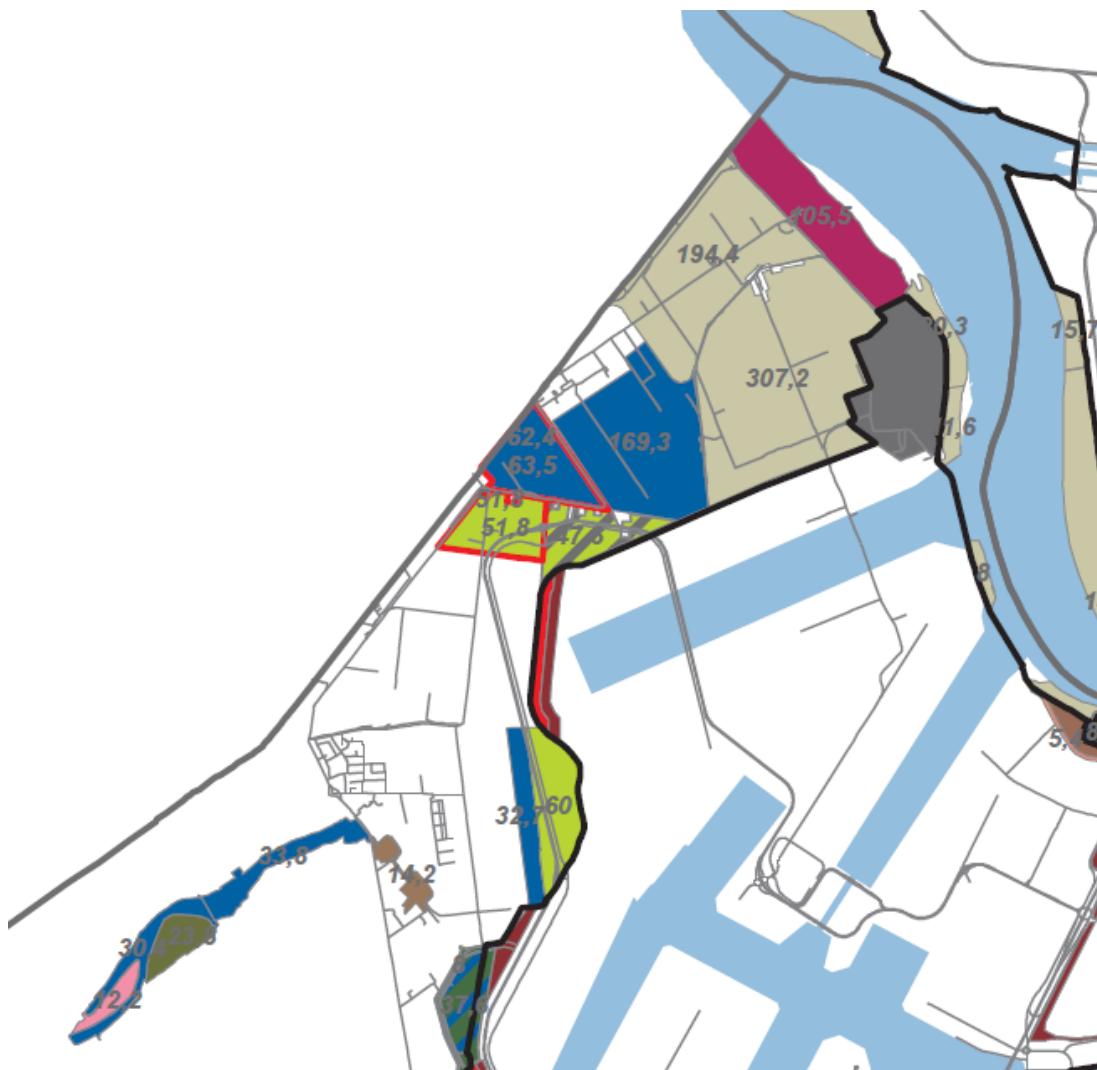
De voorbeelden die in de tekst worden vermeld zijn opgenomen ter illustratie van de aanbeveling. De haalbaarheid of wenselijkheid van deze voorbeelden werd niet met alle betrokkenen besproken. Anderzijds zijn het slechts voorbeelden, wat betekent dat er veel meer invullingen van de desbetreffende aanbeveling mogelijk zijn. De concrete uitwerking van de aanbevelingen op het terrein kan enkel gebeuren bij de uitwerking van de verschillende ontwerpen.

Na enkele inleidende hoofdstukken die de randvoorwaarden (Hoofdstuk 2) en het theoretisch kader (Hoofdstuk 3) van de aanbevelingen schetsen, worden in Hoofdstuk 4 de eigenlijke aanbevelingen opgesomd. Achtereenvolgens komen aanbod:

- De opmaak van een integrale erfgoedvisie voor de Wase polders;
- Specifieke aanbevelingen voor erfgoed binnen het afgebakende havengebied;
- Specifieke aanbevelingen voor erfgoed binnen het afgebakende natuurontwikkelingsgebied;
- Aanbevelingen voor erfgoedwaarden buiten het kerngebied;
- Aanbevelingen voor verder archeologisch onderzoek;
- Aanbevelingen voor toekomstige ondersteuning vanuit de erfgoeddisciplines;
- Aanbevelingen voor verder onderzoek.

2. BELEIDSKADER

Deze aanbevelingen houden rekening met eerdere beleidsbeslissingen die genomen werden in het kader van de uitbreiding van de Antwerpse haven, meer bepaald het Ontwerp Gewestelijk Uitvoeringsplan 'Afbakening Zeehavengebied Antwerpen' (dd. 27/04/2012) en het Meest Maatschappelijk Haalbaar Alternatief (MMHA) dat hiervoor de grondslag vormt.

- Wielen
- Combinatie PO en ZoW
- Estuariene natuur
- Pioniersvegetatie
- Plas en oever
- Riet en water
- Rietschor
- Zoete weide
- Zilte weide
- Zilte weide (compensatie Putten Weide)

Binnen het MMHA werden ook natuurdoeltypes aangeduid in het kader van de natuurontwikkeling voor de ontwikkeling van robuuste natuur rond het havengebied. Bij de keuze van de locatie voor de verschillende natuurontwikkelingsgebieden is voornamelijk rekening gehouden met de fysieke randvoorwaarden die nodig zijn om een bepaald doeltype te realiseren en met de samenhang tussen de gebieden.

De begrenzing van het havengebied zelf wordt in hoofdzaak bepaald door de afstanden tot de kaaimuren. Deze afstanden zijn nodig om een gedegen exploitatie mogelijk te maken.

De aanbevelingen die hier worden geformuleerd blijven binnen de ontwikkelingskaders die door het MMHA en het ontwerp-GRUP worden vastgelegd. Het spreekt voor zich dat eventuele aanpassingen aan het ontwerp-GRUP een heroverweging van de hier geformuleerde aanbevelingen met zich mee brengen.

3. THEORETISCH KADER

3.1 Te hanteren principes¹

Erfgoed is onderhevig aan permanente veranderingen. Het is aan die veranderingen dat het ook ten dele zijn waarde ontleent. Indien wijzigingen aan erfgoed (of zijn context) niet te vermijden zijn, is het vooral van belang te streven naar goed kwalitatief ontwerp. Daarbij dienen de principes te worden gevolgd die binnen de erfgoedzorg worden gehanteerd:

Principe van methodiek en continue documentatie: Besluitvorming rond ingrepen moet gebeuren op grond van objectieve gegevens, na studie van alle alternatieven en in gemeenschappelijk multidisciplinair overleg. Belangrijk is tevens dat ingrepen op een wetenschappelijk verantwoorde manier voorbereid, begeleid en gedocumenteerd worden.

Deskundigheidsprincipe: Elke ingreep moet passen in een logisch en samenhangend ontwerp, waarbij het multidisciplinaire karakter van het erfgoed vooropstaat. In het voortraject moeten prioriteiten worden vastgelegd en alternatieven worden onderzocht. Ingrepen zonder inzicht in het geheel en de samenhang met o.m. de omgeving zijn nefast en destructief voor het erfgoed.

Gelijkwaardigheidsprincipe: De democratie tussen bouwstijlen en -periodes is een verworven zaak. Wat ouder is, is dus niet per definitie waardevoller. Alle zichtbare sporen van de evolutie van een gebouw, een constructie of een ensemble in de tijd, zoals latere uitbreidingen of aanpassingen maken op gelijkwaardige wijze deel uit van de identiteit van een gebouw of gebied.

Actualiteitsprincipe: Actualiteit verdient de voorkeur boven uniformiteit. Elke nieuwe ingreep dient te gebeuren volgens de criteria van het ogenblik. Vroegere (kwalitatieve) ingrepen ongedaan maken omdat ze niet meer passen in de huidige denkbeelden of het navolgen van vroegere theorieën om meer uniformiteit te bekomen is uit den boze.

Utiliteitsprincipe: De overlevingskans van een oude structuur kan op lange termijn slechts gegarandeerd blijven indien ze een maatschappelijk nuttige functie krijgt. Het bevriezen van een bepaalde toestand en het tentoonstellen ervan leidt op termijn tot de ondergang. De inhoudelijke discussie draait dus rond de wijze waarop actuele ingrepen kunnen worden geïntegreerd in de aanwezige erfgoedwaarden.

Materialiteitsprincipe: Alleen het aanwezige materiaal en de aanwezige vorm dienen te worden behouden. Het terugkeren naar echte of vermeende vroegere toestanden wordt afgeraden. De aanwezige inhoudelijke waarden moeten worden gerespecteerd en bewaard. Eventuele nieuwe waarden worden toegevoegd op een herkenbare wijze. Vroeger werd ook 'omkeerbaarheid' van nieuwe ingrepen vooropgesteld. Dit laatste principe wordt de laatste jaren als minder belangrijk beoordeeld.

¹ De Naeyer A. (red) (1999) Handboek onderhoud, renovatie en restauratie, Kluwer uitgevers

Principe van eenheid, leesbaarheid en maximaal waardebehoud: De verschillende waarden – zoals beschreven in de waardestelling- dienen maximaal te worden bewaard. Om dit mogelijk te maken is een doorgedreven analyse van de waarden noodzakelijk. Belangrijk is dat eventuele ingrepen resulteren in een leesbaar geheel. Deze eenheid is geen stijleenheid, maar een eenheid tussen wetenschappelijke, esthetische, maatschappelijke en ook pragmatische waarden. De eenheid moet ook 'leesbaar' zijn, opdat de toeschouwer of gebruiker het geheel ervaart als een homogeen geheel, een logische machine, en niet een collage van verschillende fragmenten. Ook volgens dit principe zijn 'historiserende' ingrepen uit den boze. Zij vervalsen immers het beeld dat wordt geschapen.

Authenticiteitsprincipe: In de zorg voor erfgoed is het steeds de bedoeling om objecten of ensembles in hun volle 'authenticiteit' te bewaren. Dit betekent: zoals ze in hun volle echtheid tot ons zijn gekomen. Zonder ze te kopiëren, te verminken of te vervangen omdat dergelijke ingrepen steeds een verlies van oorspronkelijkheid tot gevolg hebben. Uit de definitie zelf blijkt al dat bij behoud en restauratie het behoud van absolute authenticiteit niet mogelijk is. Er zal dus gezocht moeten worden naar compromissen. Daarbij wordt authenticiteit ingeleverd in ruil voor een langere levensduur. Het maken van keuzes kan enkel op basis van volledige kennis. Keuzes worden niet enkel gemaakt op basis van technische kennis, maar vooral vanuit een juiste 'houding' zoals die in de internationale charters wordt beschreven.

3.2 Hiërarchie van ingrepen

Degradatie door mens of natuur is een normaal en onafwendbaar proces. Om de bewaring van (bouwkundig) erfgoed te garanderen moet dus opgetreden worden ook zonder dat ingrepen gepland worden die een impact hebben. Belangrijk daarbij is dat de origineel aanwezige materiaalsubstantie de enige authentieke drager is van actuele en mogelijk nog onbekende toekomstige waarden. Daarom dient deze originele materiaalsubstantie maximaal bewaard te blijven.

Er is een duidelijke hiërarchie van ingrepen die hiervan is afgeleid:

- Onderhouden
- Conserveren
- Preventief conserveren
- Curatief conserveren
- Restaureren
- Reconstrueren
- Documenteren

Uit deze hiërarchie blijkt duidelijk dat het in situ bewaren van het origineel steeds de betrachting is. Slechts in uiterste nood zal men overgaan tot het reconstrueren van (delen van) bouwkundig erfgoed. Het reconstrueren van bouwkundig erfgoed op een andere plaats (cfr. Het openluchtmuseum Bokrijk) is een extreme maatregel die enkel in uitzonderlijke gevallen zinvol is.

Een moeilijke categorie zijn hier de 'mobiele' constructies. Bepaalde types gebouwen werden in het verleden immers vaak verplaatst. Typische voorbeelden zijn hier (houten) windmolens, vakwerkschuren e.d..

Het laagste niveau dat hier beschreven wordt (het documenteren) is het laatste redmiddel indien het erfgoed onmogelijk kan worden behouden. Het documenteren van erfgoed dat dreigt te verdwijnen is een maatregel die met de grootste zorg moet worden uitgevoerd. Eénmaal de documentatie voltooid zal het immers niet meer mogelijk zijn om bijkomende informatie te verzamelen over het verdwenen object. Daarbij moet men zich realiseren dat de interpretatie van erfgoed steeds onvolkomen is en tijdsgebonden. Voortschrijdende techniek en kennis zorgen er voor dat de interpretatie die we nu geven nooit volledig kan zijn.

3.3 De archeologische paradox

Archeologie is de wetenschappelijke studie van antropogene materiële overblijfselen uit het verleden met als doel samenlevingen te kunnen reconstrueren. Bij archeologische opgravingen wordt echter steeds de context waarin de artefacten zich bevinden, vernietigd. Het is dan ook enorm belangrijk om de tijdens het opgravingsproces alle gegevens zo accuraat mogelijk te registreren. Vandaar ook dat, naast aan aantal andere factoren, het spanningsveld tussen 'kennis vergaren' en 'bewaren' een rol speelt bij de beslissing of een vindplaats al dan niet wordt opgegraven. De Vlaamse Overheid hanteert momenteel zoveel mogelijk het principe dat archeologisch erfgoed, indien niet direct bedreigd, bewaard moet blijven. Hierbij dient echter gewaakt te worden over een aantal zaken. Zo is het bijvoorbeeld soms de vraag of 'bewaren' op langere termijn een goede oplossing is (blijven sites daadwerkelijk (goed) bewaard?) en of de opgravingen op direct bedreigde sites alleen voldoende kunnen bijdragen aan de vooruitgang van methodologisch/wetenschappelijk onderzoek.

Daarnaast kent de archeologie ook nog een aantal andere tegenstellingen. Vooreerst is er de tegenstelling tussen gekend en ongekend archeologisch erfgoed. Het aantal gekende vindplaatsen zegt immers meestal meer over de stand van het onderzoek dan over de archeologische potentie van een gebied (zo ook in het studiegebied van Linkeroever – cf. infra). Daarnaast is er ook de tegenstelling tussen zichtbaar en onzichtbaar archeologisch erfgoed. Vindplaatsen die aan het oppervlak zichtbaar zijn, vormen slechts het topje van de ijsberg van het totale aanwezige archeologische erfgoed. Vooral in afdgedekte zones, zoals het onderzoeksgebied van deze erfgoedstudie, speelt dit een belangrijke rol. Ten slotte zijn archeologische vindplaatsen zelden duidelijk te begrenzen en moet steeds gekeken worden naar het landschap rond de vindplaatsen om deze volledig te kunnen begrijpen.

4. VOORGESTELDE AANPAK

In wat volgt wordt een onderscheid gemaakt tussen erfgoed binnen het afgebakende havengebied en erfgoed dat in de toekomst in natuurgebieden terecht komt. Verder worden enkele aanbevelingen geformuleerd voor erfgoed dat deel uitmaakt van de Scheldepolders maar niet direct betrokken is bij de uitvoering van het GRUP.

4.1 Opmaak erfgoedvisie Wase Polders

De havenuitbreiding zoals ze nu is ingetekend in het ontwerp-GRUP 'Afbakening Zeehavengebied Antwerpen' houdt nog geen rekening met de erfgoedwaarden die in deze studie aan het licht worden gebracht. De aanleg van het havengebied binnen het uitgebreide kerngebied (inclusief de zones voor weg- en spoorinfrastructuur) vernietigt het overgrote deel van de (bouwkundige en landschappelijke) erfgoedwaarden in het gebied. Indien de plannen onverkort worden uitgevoerd verdwijnen 18 van de 26 geïnventariseerde sites. De 8 overige sites liggen binnen het afgebakende natuurgebied en komen (minstens theoretisch) in aanmerking voor behoud.

Van de 24 bouwkundige referentiesites buiten het kerngebied die in de studie aan bod kwamen, zijn in de voorbije jaren al 10 sites gesloopt, waaronder twee van de meest waardevolle sites (Oud Arenberg 71, Rubenshoef). Deze sites komen bovenop de tientallen sites die in de voorbije decennia verdwenen bij de havenuitbreiding.

Vanuit de gegevens die in dit rapport werden samengebracht is het mogelijk een gedegen **erfgoedvisie** te ontwikkelen voor het gehele gebied (havengebied, natuurgebied en resterende polders). Deze visie doet uitspraken over behoud, herbestemming, beheer en eventuele restauratie van de aanwezige erfgoedwaarden in relatie tot de geplande ingrepen. Ze wordt opgemaakt in overleg met alle betrokken partijen, dus niet enkel door erfgoedexperts.

De **erfgoedvisie dient als referentiekader voor toekomstige ingrepen** in het gebied en maakt het ook mogelijk erfgoeddiscussies te plaatsen binnen een globale ontwikkelingsvisie. Een dergelijke visie heeft een aantal voordelen:

- Ze laat toe een gemeenschappelijke (ontwerp)taal te ontwikkelen die bv. natuurontwikkeling en erfgoed in staat stelt om elkaars doelstellingen beter te begrijpen.
- Ze laat toe erfgoed als volwaardige partner in het proces te betrekken. Erfgoed moet immers meer zijn dan een loutere inspiratiebron. Het uitgangspunt moet zijn dat erfgoedwaarden er altijd zijn en de nodige zorg verdienen, ongeacht de ontwikkelingsdoelen die men zich stelt.
- De visie laat toe om erfgoed en (natuur)ontwikkeling niet als elkaars tegenpolen te zien, maar als volwaardige partners in een plannings- en ontwerpproces.
- De discussie wordt gevoerd op een meer globaal niveau. Dit is nodig om de samenhang tussen de beslissingen te bewaren;

- Een erfgoedvisie is een ontwikkelingsvisie. Erfgoedzorg wordt te vaak vereenzelvigd met het louter bewaren van objecten. Een erfgoedvisie heeft tot doel ontwikkeling mogelijk te maken, met behoud van zoveel mogelijk erfgoedwaarden.
- Beslissingen met betrekking tot ingrepen kunnen sneller en met meer kennis van zaken genomen worden;
- Een globale erfgoedvisie laat toe te differentiëren tussen gebieden. De afweging tussen natuur en erfgoedwaarden is immers niet overal dezelfde;
- Een erfgoedvisie laat toe verder te kijken dan louter het effect van ingrepen op het terrein. Ze kan gebruikt worden door ontwerpers als uitgangspunt voor hun ontwerp;
- Een erfgoedvisie kan een instrument zijn in de communicatie over de erfgoedwaarden in het gebied en de wijze waarop de initiatiefnemer er mee omgaat;
- Een erfgoedvisie maakt het mogelijk een duidelijke timing voorop te stellen (bv. voor archeologisch onderzoek) die ingepast kan worden in de globale timing van het project.

Tot wanneer dergelijke visie is opgesteld is het belangrijk dat geen ingrepen meer worden uitgevoerd die belangrijke erfgoedwaarden –zoals opgenomen in het waarderingskader (hoofdstuk 6)- aantasten (sloop, kappingen, graafwerken,...). Verder dienen **bewarende maatregelen** genomen te worden om verdere achteruitgang van het belangrijkste nog bewaarde (bovengrondse) erfgoed tegen te gaan. Dit geldt in het bijzonder voor de (on)bewoonde sites en sites waarvan de situatie precair is (bv. Westlangeweg 1).

Een erfgoedvisie kan zich vanzelfsprekend niet beperken tot het kerngebied van deze studie, maar dient ook het omliggende **resterende poldergebied** mee in aanmerking te nemen. De kern van de historische Wase Polders werd gevormd door een **zevental grote polders**, bedijkt tussen de 16^e en de 19^e eeuw: de Doelpolder, de Sint-Anna-Ketenisse-polder, de Konings-Kieldrecht-polder, de Kallo-polder, Oud-Arenbergpolder, de Nieuw-Arenbergpolder en de Prosperpolder. Dit was de kern van zware kleipolders met open, rechtlijnig landschap ontworpen voor de commerciële graanteelt. Op de Nieuw-Arenbergpolder en in mindere mate de Konings-Kieldrecht-polder na, werden al deze polders in de voorbije decennia ingrijpend veranderd door havenontwikkeling en/of natuurontwikkeling. Door de huidige plannen verliest ook de laatste intact bewaarde polder van het kerngebied (Nieuw-Arenbergpolder) zijn historisch-landschappelijke uniformiteit. Zowel voor het kerngebied van deze studie als voor het omliggende gebied², dient dan ook dringend een integrale erfgoedvisie te worden uitgewerkt (zie verder ook 4.4).

² Met naast restanten van de hoger vermelde 'kernpolders' ook aangrenzende polders als de Melselepolder, Vrasenepolder, Verrebroekpolder, Beverenpolder, Turfbanken, Rode Moer etc. die echter een andere historiek, bodemopbouw en landschappelijke ontwikkeling kenden (met enerzijds meer directe landschappelijke relictten van de middeleeuwse occupatiefaze, en anderzijds een meer gefragmenteerd landschap).

4.2 Erfgoed binnen het afgebakende havengebied.

In wat volgt worden aanbevelingen gegeven voor het behoud van erfgoed binnen het op het ontwerp-GRUP aangeduide havengebied. De keuze om bepaalde aanbevelingen uit te voeren en de wijze waarop wordt bij voorkeur gekaderd binnen een erfgoedvisie (zie hiervoor).

Rekening houdend met het ontwerp-GRUP en de afbakeningen en bestemmingen die daarin zijn voorzien, worden enkele aanpassingen voorgesteld aan de uitvoering van het project die tot doel hebben de impact op erfgoedwaarden te verminderen. De aanpassingen hebben enkel betrekking op de uitvoering, niet op de afbakening in het ontwerp-GRUP.

Een aantal van de meest waardevolle sites bevinden zich op de rand van de havenuitbreiding en kunnen bijgevolg enkel bewaard blijven indien er bijsturingen bij het ontwerp van de op te spuiten oppervlakte, bufferzones en/of aan te leggen infrastructuur.

Voorbeeld 1: Nieuw Arenberg 13. Als laatste 18de eeuwse hoeve in de Nieuw Arenbergpolder vormt de schuur –ondanks ingrijpende verbouwingen- een belangrijke getuige van de laat achttiende eeuwse inpoldering van deze polder. Bij de huidige plannen ligt de hoeve deels binnen het havengebied (met o.m. de historische schuur) en deels erbuiten. Er dient onderzocht te worden of op deze locatie een aanpassing mogelijk van de geplande ingrepen mogelijk is. De afstand tot het te bouwen dok is hier immers niet maatgevend. Een gelijkaardig onderzoek kan ook nagaan of de schuur en woning van Oud-Arenberg 75 kunnen blijven gevrijwaard.

Voorbeeld 2: Gebruik van bestaande structuren als begrenzing. De grens tussen de Oud en de Nieuw Arenbergpolder wordt gevormd door de Hogendijk-Pillendijk. Er kan onderzocht worden, ter hoogte van de Middenstraat, de karakteristieke knip in de dijk (en de dijk zelf) als grens van het aan te leggen havengebied kan worden gebruikt.

Bij de realisatie van het geplande 'Saeftinghedok' in de vooropgestelde zone, worden een groot aantal van de in dit rapport beschreven landschapshistorische erfgoedwaarden onomkeerbaar vernietigd. Voor de eigenlijke zone van het Saeftinghedok en het aangrenzende havengebied, kunnen in zeer beperkte mate een aantal milderende maatregelen voorgesteld worden, vooral met het oog op de *herinnering* aan het verdwenen polderlandschap:

Voorbeeld: Buiten het eigenlijke dok kan getracht worden het visuele traject van zowel de Doelpolderdijk als de twee grote wegenassen van de Doelpolder (Oost- en West-Langeweg) opnieuw te materialiseren in het toekomstige wegpatroon en de verkaveling. Zo blijft minstens visueel een indruk bewaard van de vroegere landschapsstructuur.

Specifiek stelt zich in het afgebakende havengebied de vraag naar het **afgedekte landschap**. Hiervoor wordt een archeologisch traject opgesteld, met het oog op de correcte waardering van het bodemarchief (cf. infra).

Parallel met het gerichte archeologisch onderzoek naar de middeleeuwse Oude Doeldijk (cf. 4.5.2.4), wordt geadviseerd **bijkomend historisch onderzoek** naar de precieze topografie van het middeleeuwse bedolven landschap te verrichten, met name op basis van de rekeningen en cijnsboeken van de grafelijke heerlijkheid Beveren, doorlopend bewaard vanaf de jaren 1365-66 in het Algemeen Rijksarchief Brussel en de Archives

Départementales du Nord. Deze bronnen zijn weliswaar door Augustyn en Beck reeds kwantitatief geanalyseerd, maar zouden meer in detail en kwalitatief onderzocht moeten worden om ook de topografie van de laatmiddeleeuwse landschapsstructuur en veenontginning beter in beeld te kunnen brengen. De reconstructie van het 16^e eeuwse landschap in dit rapport biedt een stevig houvast om dijken, plaatsnamen, wegen en bewoning, vermeld in deze bronnen, nauwkeuriger te situeren. Dit kan tevens meer kwalitatieve informatie over de ligging en de omvang van het gehucht **Ter Venten** opleveren. Zoals aangetoond in deze studie beelden een tweetal kaarten en panoramische zichten Ter Venten rond 1570 af als een vrij klein gehucht, met toch verscheidene (stenen?) gebouwen. Op dat ogenblik was de economische functie als doorgangshaven voor turf echter reeds sterk teruggelopen, gezien de uitputting van de Beverse veengebieden. Indirect wordt dit ook bewezen door de bedijking van de Doelpolder in 1567 waardoor Ter Venten niet langer rechtstreeks vanuit de Schelde bereikbaar was (tenzij via sluisen). Het is dus waarschijnlijk dat het gehucht in de vijftiende en vroege zestiende eeuw aanzienlijk groter was dan het laat-zestiende eeuwse uitzicht doet vermoeden.

4.3 Erfgoed binnen het afgebakende natuurontwikkelingsgebied

In wat volgt worden aanbevelingen gegeven voor het behoud van erfgoed binnen het op het ontwerp-GRUP aangeduide natuurgebied. De keuze om bepaalde aanbevelingen uit te voeren en de wijze waarop wordt bij voorkeur gekaderd binnen een erfgoedvisie (zie hiervoor).

4.3.1 Inleiding

Het erfgoedlandschap van de polders is ontstaan uit een samenspel tussen natuurlijke en menselijke factoren. Zonder rekening te houden met de in deze studie beschreven erfgoedwaarden, leiden de huidige inrichtingsvoorstellen voor de natuurontwikkelingsgebieden tot de vernietiging van zowat alle erfgoedwaarden in het gebied (structurende elementen zoals dijken en kreken, dijkgehuchten, bouwkundig erfgoed). De huidige opdeling in verschillende natuurdoeltypes kan niet in vraag worden gesteld, omdat zij deel uitmaakt van een alomvattend akkoord tussen een groot aantal betrokkenen. Door enkel natuurdoeltypes als uitgangspunt te nemen gaan echter heel wat waardevolle erfgoedwaarden verloren. In wat volgt worden dan ook voorstellen geformuleerd om erfgoedwaarden beter te integreren in het toekomstige landschapsonwerp, zonder echter afbreuk te doen aan de te realiseren natuurdoelstellingen.

Binnen de afgebakende zone voor natuurontwikkeling, ligt de integratie van erfgoedwaarden veel meer voor de hand dan in het toekomstige havengebied. Vooral in Nederland leeft al geruime tijd het idee dat het **integreren van cultuurhistorische waarden bij natuurontwikkelingsprojecten** een absolute meerwaarde biedt, en wel om verschillende redenen, die door Neefjes, Van Duinhoven en Bleumink in een rapport voor het projectbureau Belvedere uit 2006 als volgt worden samengevat³:

1. bepaalde natuurdoelen kunnen worden bereikt door een inrichting en een beheer geënt op het agrarisch cultuurlandschap

³ Neefjes (J.), Van Duinhoven (G.) en Bleumink (H.), *Cultuurhistorie in Natuurontwikkeling. Twaalf praktijkvoorbeelden onder de loep*, Boxtel-Wageningen, 2006.

2. revitalisering van (verdwenen) cultuurhistorische elementen kan een ontwerpoplossing bieden voor actuele problemen (vb. revitalisering oude beektracés i.p.v. graven van nieuwe)
3. het benutten van cultuurhistorie vergroot de eigenheid, en daarmee ook de aantrekkelijkheid van nieuwe natuurgebieden
4. het behouden en benutten van cultuurhistorie vergroot ook het maatschappelijk draagvlak bij natuurontwikkeling.

Ook in Vlaanderen zijn reeds voorbeelden te vermelden waarbij de integratie van cultuurhistorische en natuurwaarden wederzijds versterkend is gebleken. Bij zowel de afbakening als het beheer van ankerplaatsen als de Liereman (provincie Antwerpen, Oud-Turnhout en Arendonk), wordt uitdrukkelijk vertrokken van een samengaan van natuur- en cultuurwaarden.⁴ Naar aanleiding van de aanleg van een Gecontroleerd Overstromingsgebied in de polder van Bazel, Kruikeke en Rupelmonde, werd door het toenmalige Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed (VIOE) cultuurhistorisch onderzoek verricht. In de rapportage en verschillende artikelen die uit dit onderzoek naar voren kwamen, concluderen de onderzoekers:

'De rivierpolders langs de Schelde vormen uitgesproken cultuurhistorische landschappen gekneed door de mens van de middeleeuwen tot vandaag. De vele welen en kreken getuigen van de woelige doorbraakgeschiedenis. Momenteel staan deze landschappen onder druk. Het Sigmaphan voorziet de omvorming van vele rivierpolders tot overstromingsgebieden waarbij natuurontwikkeling en veiligheid de boventoon voeren [...] het zou mooi zijn als de planvormers bij de herinrichting van deze overstromingsgebieden ook de cultuurhistorie een belangrijke plaats gunden. Overstromingsgebied, natuurontwikkeling en cultuurhistorie kunnen immers hand in hand gaan⁵

Terwijl in dit voorbeeld het cultuurhistorisch onderzoek deels te laat kwam om nog in het ontwerp opgenomen te worden, dient zich nu een unieke kans aan om dit wel te doen. Nog beter ware geweest om ook bij de afbakening van natuurontwikkelingsgebieden rekening te houden met bestaande en te integreren erfgoedwaarden, zodat de afstemming tussen de te ontwikkelen natuurwaarden en de bestaande cultuurhistorische waarden optimaal zou zijn.

Eerder dan te vertrekken van het louter realiseren van natuurdoelstellingen en hierbij voorafgaandelijk alle erfgoedwaarden te laten verdwijnen (beginnen met een leeg blad) moet vertrokken worden van de erfgoedwaarden als drager van de toekomstige ontwikkeling.

Het is dan ook aan te bevelen om de voorschriften van de als toekomstig natuurgebied aangeduide zones in het GRUP Afbakening Zeehavengebied Antwerpen in die zin worden aangepast. Concreet betekent dit het uitbreiden van de voorschriften in de desbetreffende zones, gericht op het behoud en herstel van erfgoedwaarden:

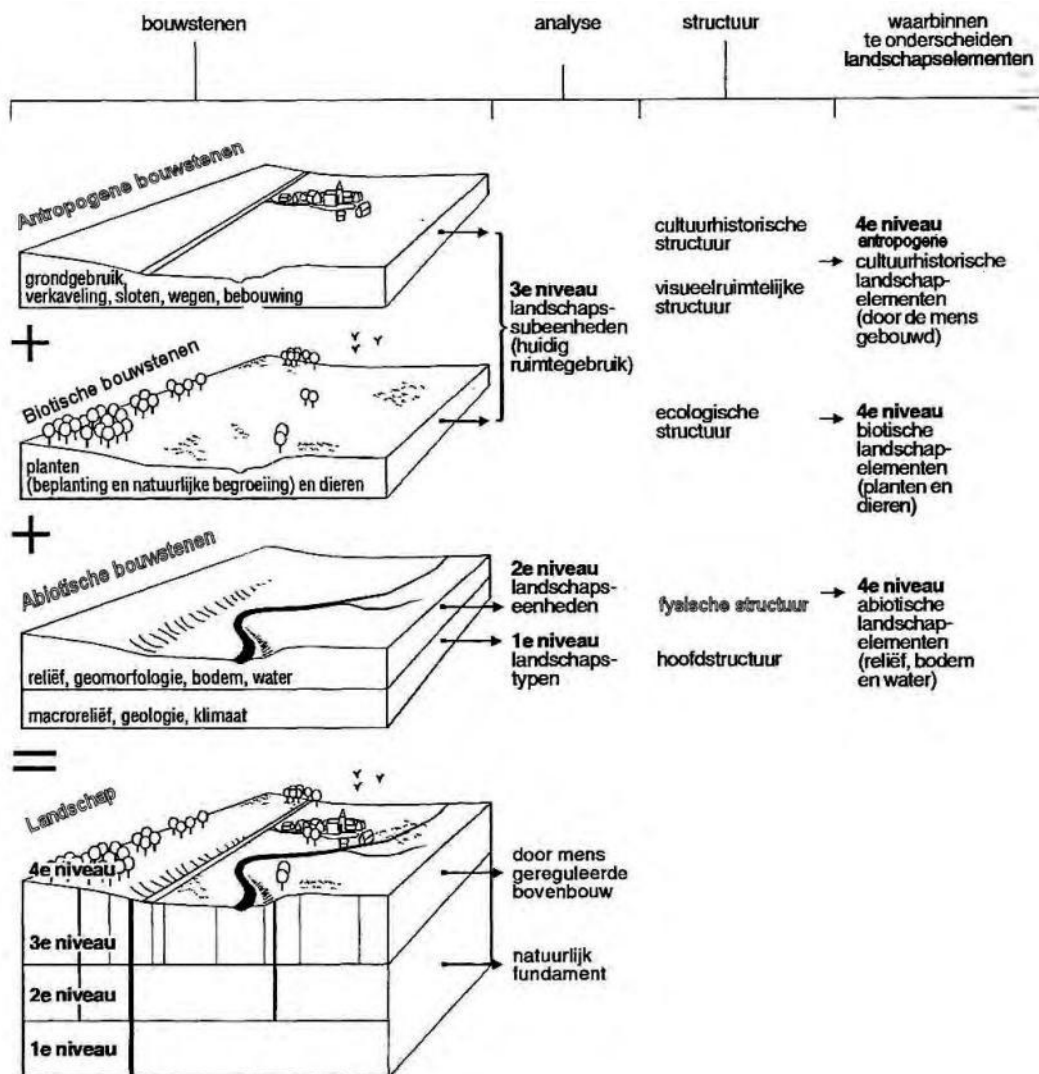
⁴ Cfr. de argumentatie ontwikkeld in het *Ministerieel besluit tot definitieve aanduiding van de ankerplaats 'Het natuur- en cultuurlandschap tussen de dorpscentra van Oosthoven, Oud-Turnhout en Arendonk te Oud Turnhout en Arendonk'*, (d.d. 18 juli 2011).

⁵ H. Verboven en A. De Haan, 'Gezocht: dijken met een verleden. De overstromingshistoriek van de Kruikeke polder', *Schelde Nieuwsbrief*, augustus 2008, nr. 56, p. 2. Een soortgelijke conclusie in Idem, 2010.

Vb: Het gebied is bestemd voor de instandhouding, de ontwikkeling en het herstel van ecologische en erfgoedwaarden. Alle handelingen die nodig of nuttig zijn voor de instandhouding, het herstel en de ontwikkeling van de natuur, het ecologisch milieu en van landschaps- en erfgoedwaarden zijn toegelaten.

De **gelaagdheid van erfgoedwaarden is een belangrijk uitgangspunt bij de uitwerking van de te volgen aanpak**. Elk landschap bestaat uit abiotische, biotische en antropogene bouwstenen. Door eenzijdig te focus op de biotische bouwstenen, zonder hierbij voldoende rekening te houden met zowel de abiotiek als de antropogene elementen creëert men schrale landschappen die bovendien enkel mits de investering van veel energie in stand kunnen worden gehouden. Polders zijn, meer noch dan andere landschappen, het resultaat van menselijk ingrijpen in het natuurlijk systeem. De onvolkomenheid van deze ingreep (door het gebrek aan technisch kunnen) heeft geleid tot zeer gevarieerde landschappen waarin de abiotische structuur sterk is blijven doorleven.

Voor de nog te ontwikkelen landschappen is het cruciaal dat met zowel de abiotische als antropogene component beter wordt betrekt in het uittekenen van het toekomstige landschap. Ook bebouwing kan hierin een belangrijke rol spelen als drager van erfgoedwaarden. De meeste noch aanwezige erfgoedwaarden bevinden zich aan de rand van de verschillende deelgebieden.. Het is echter cruciaal dat ze een aangepaste functie (bv. binnen het beheer of de ontsluiting van de natuurgebieden) krijgen en dat aan deze functie de nodige beperkingen worden opgelegd, teneinde de gewenste natuurontwikkeling niet te hypothekeren.

Figuur 4-1. Bouwstenen van het landschap (naar: Taken Landschapsplanning, 2000)

4.3.2 Aanbevelingen

Op basis van de in dit rapport geanalyseerde erfgoedwaarden, is **de integratie van volgende ensembles van erfgoedwaarden** in de toekomstige plannen prioritair.

4.3.2.1 Dijksequentie

Behoud en integratie van de unieke dijksequentie van het studiegebied in de te realiseren natuurontwikkelingsgebieden, met name:

- De 16^e en 17^e eeuwse Zoeten Berm of dijk van de Doelpolder
- De laat 17^e eeuwse Pillendijk of dijk van de Oud-Arenbergpolder.
- De laat 18^e eeuwse Dijk van de Nieuw-Arenbergpolder

Deze unieke sequentie van vroegmoderne historische dijken biedt ook in een toekomstige inrichting als natuurgebied heel wat mogelijkheden inzake, begrenzing, toegang en ontsluiting van het gebied. Ze bepalen vandaag in grote mate de ruimtelijke herkenbaarheid en de landschappelijke identiteit van het studiegebied en kunnen ook in de toekomst deze

rol blijven vervullen. Daarbij gaat het niet louter om het tracé van de dijken – dat de opeenvolgende stappen in de inpoldering – visualiseert, maar vooral ook om de morfologie (hoogte, structuur, helling, begroeiing) van de dijken, die getuigen van de ontwikkelingen in de dijkbouw tussen de 16e en de 19e eeuw.

Voorbeeld: voor de Zoeten Berm of dijk van de Doelpolder dient onderzocht te worden naar behoud van de historische dijkstructuur als begrenzing van het toekomstige gecontroleerd getijdengebied in Doelpolder-Noord zonder radicale omvorming tot Sigma-dijk.

Voorbeeld: voor de beplanting, begroeiing en eventuele beweiding van de historische dijken kan gekozen worden voor een grondgebruik in overeenstemming met het historisch grondgebruik.

4.3.2.2 Bewoningssites

Zoals aangetoond in het onderzoek vormen de nog bewaarde dijkgehuchten en hoevesites een essentieel deel van het poldererfgoed. Hoewel –enkele uitzonderingen niet tenagesproken- alle in deze studie onderzochte sites erfgoedwaarde bezitten (cf. Hoofdstuk 6, Waardering), kan op basis van de opgemaakte waardering gesteld worden dat minstens een poging moet worden gedaan om een aantal sites te herbestemmen om zo een staalkaart te hebben van de verschillende ontwikkelingsfasen en typologieën die zich in de Wase Scheldepolders hebben ontwikkeld.

Reeds verdwenen sites (zoals het Huys van Doel) of sites die niet kunnen bewaard blijven kunnen als structurerend element in het natuurgebied worden behouden.

Voorbeeld: Het Huys van Doel kan (wanneer de site kan worden gelocaliseerd) in het landschap worden aanweziggesteld als vierkant eiland in de GGG. Dergelijke eilanden zijn noodzakelijk als toevluchtsoord voor dieren bij hoogwater.

4.3.2.3 Wegenstelsel

De wegen vormen een ander belangrijk structurerend element dat deel uitmaakt van het originele polderontwerp. Via integratie in toekomstige natuurontwikkeling kan het behoud worden verzekerd. Het gaat met name om:

- de **beide centrale wegen** van de Doelpolder en hun dwarswegen, in het bijzonder de Oost- en Westlangeweg, die integraal deel uitmaken van het ontwerp van de polder uit 1567, en reeds 450 jaar de ruimte van de Doelpolder structureren.

Voorbeeld: De wegen kunnen gebruikt worden voor de ontsluiting van het toekomstige natuurgebied. Daarbij kan overwogen worden om de opnieuw een onverharde weg aan te leggen (zoals dit tot na 1900 nog het geval was). Daar waar het noodzakelijk kan de weg vervangen worden door een constructie op palen om de vrije beweging van water toe te laten.

- De **centrale bewoningsas van de Oud-Arenbergpolder**, met – ondanks recente afbraak – nog steeds verschillende waardevolle bewoningssites.

Voorbeeld: de te bewaren sites (zoals het beschermde 'Hof ten Walle') kunnen ingeschakeld worden in het beheer en de toeristische ontsluiting van het gebied. Hun ligging in de directe nabijheid van Kieldrecht en aan de rand van geplande natuurgebieden maakt hen hiervoor uitermate geschikt.

4.3.2.4 Historische Kavel en perceelsstructuren

Het historische polderlandschap van de Doel-, Oud-Arenberg-, Nieuw-Arenberg- en Prosperpolder kenmerkt zich in aanzienlijke mate door de **rechtlijnige en rationele** kavel- en perceelsstructuur. De langwerpige of vierkante percelen worden daarbij vaak begrensd door sloten of (voormalige) landwegen. De rationaliteit en rechtlijnigheid van het landschap werd aangeduid als een dominant landschappelijk kenmerk, dat integratie verdient.

Voorbeeld: de compensatie 'putten-weide' in de Nieuw Arenbergpolder. De **nieuw Arenbergpolder** is een uniek voorbeeld van een 18de eeuwse polder, gekenmerkt door een zeer rationele indeling en parcelering. De omvorming van het gebied tot wetland met zilte kwel, met toename van de wateroppervlaktes en de aanwezigheid van reliëf in het landschap, kan ook gebeuren vertrekkend van de bestaande vierkante perceelsmozaïek, i.p.v. op basis van een artificieel semi-natuurlijk ontwerp. Voor de wateroppervlaktes, kan men de aanwezige geul-elementen en kavelsloten in het landschap accentueren en vergroten tot de gewenste oppervlakte bereikt is. De verhevenheden in het landschap kan men realiseren met respect voor de bestaande vierkante-rechthoekige kavels. Het mozaïek dat zo wordt bekomen combineert de gevraagde ecotopen met het behoud van de historische parcellering en de historisch landschappelijke identiteit van het gebied. Ook voor de te creëren wetlands in **Prosperpolder-Zuid** kan een soortgelijke methodiek gehanteerd worden.

Voorbeeld 2: Inrichting van Doelpolder Noord en -Midden als gecontroleerd getijdengebied. De doelpolder bevat nog een aantal kreekrestanten en grachten die de basis kunnen vormen voor de structuur van het geplande GGG. Er wordt aanbevolen om de rechtlijnige parcelering als basis te gebruiken voor de afbakening van overstroombare gebieden, eilanden voor vogels e.d.m. Door de natte structuren uit te vergroten en de droge akkers te verkleinen ontstaat een gebied dat zowel voldoet aan de gewenste natuurinrichting als de basistructuur van de polder respecteert. Daarbij wordt de bestaande structuur als uitgangspunt gebruikt. De dynamiek die zich binnen het gebied voordoet zal mee de toekomstige ontwikkeling bepalen.

4.3.2.5 Historische Geulen

In te realiseren (gecontroleerd) getijdengebied: revitalisering van (deels fossiel) bewaarde **historische geulen** bij het ontwerp van nieuwe geulsystemen of waterpartijen. In dit rapport werden historische geulsystemen blootgelegd, die als basis kunnen dienen van de te ontwikkelen geulsystemen en waterpartijen. Detailonderzoek op basis van de in dit rapport gebruikte historische kaarten (in combinatie met bijvoorbeeld een Digitaal Hoogtemodel), kan die structuren zelfs nog verfijnen. Wel dient bij het heruitgraven rekening gehouden te worden met het onderliggende erfgoed: de uitgravingen mogen dan ook bij voorkeur niet dieper gebeuren dan de verlande/bestaande geulbedding. Indien bodemingrepen gebeuren die dieper gaan dan de geulbedding dient voorafgaandelijk archeologisch vooronderzoek plaats te vinden.

Voorbeeld: Door het gebruik van de (laaggelegen) geulen voor de aanleg van natte ecotopen of het creëren van uitgravingen wordt één van de meest karakteristieke elementen uit het polderlandschap behouden. Bovendien is de kans op archeologische vindplaatsen in de (opgevulde) geulen het kleinst.

Voorbeeld 2: voor het deelgebied Grote Geule, kan bij de geplande uitbreiding gebruik worden gemaakt van de historische vertakkingen, en zijwaartse uitbreidingen, die sinds de 17^e eeuw verdwenen zijn, maar op historische kaarten nog duidelijk zichtbaar

zijn. Hierbij moet men wel rekening houden met de beschermde status van het gebied, waarbij de bestaande erfgoedwaarde een belangrijke factor is.

4.3.2.6 Historisch grondgebruik

Waar mogelijk afstemmen van de te ontwikkelen natuurwaarden op het **historisch grondgebruik**. Buiten de overstromingsgebieden, biedt met name de omgeving van de historische krekken en kreekrestanten die traditioneel **als drassig weiland** in gebruik waren hiertoe heel wat mogelijkheden. Het gaat dan concreet om:

Voorbeeld: De omgeving van het Deirinck-scheir en het Oude Doelse Gat in de Nieuw-Arenbergpolder

Voorbeeld 2: De voormalige sluis van de Nieuw-Arenbergpolder in de Prosperpolder.

4.4 **Bouwkundig en landschappelijk erfgoed buiten het kerngebied: actief erfgoedbeleid beschermd erfgoed**

In het verleden heeft men belangrijke ingrepen gedaan in een zone die zich rond het kerngebied uitstrekt. Vermits het gaat over delen van dezelfde polders kan onmogelijk een gedegen advies gegeven worden m.b.t. het poldererfgoed waarin het hier aanwezige erfgoed buiten beschouwing wordt gelaten.

Het beschermen van een site is in eerste instantie een belangrijk maatschappelijk signaal. Het geeft aan dat men het betrokken erfgoed voor de toekomst wil bewaren. Teveel wordt een dergelijke bescherming passief ingevuld m.a.w. ze moet voorkomen dat het erfgoed verder verkommert of wordt vernietigd. Dit volstaat echter zelden om een goede bewaring voor de toekomst te garanderen.

Menselijke aanwezigheid kan beschouwd worden als inherent aan een polder. Het is ons inziens niet correct om de mens –als deel van het landschap- te willen verwijderen. De menselijke activiteit is immers even goed drager van natuur als zij aangepast is aan de doelstellingen die men wenst te bereiken. Bovendien voorkomt de aanwezigheid van mensen misbruik van het gebied.

De sites die hier worden opgesomd komen in dit onderzoek maar zijdelings aan bod. Om een gedegen erfgoedbeleid te kunnen uitwerken is een betere kennis van de betrokken sites noodzakelijk. Het nodige onderzoek ontbreekt hier echter.

A. Prosperhoeve

De Prosperhoeve vormt één van de grootste erfgoedwaarden in de polder op linkeroever. De site is door de jaren heen echter opgedeeld geraakt en een aantal gebouwen (o.m. twee monumentale schuren) verdwenen. Hoewel delen van de site zijn beschermd is actief ingrijpen nodig. Onoordeelkundige ingrepen en verwaarlozing zorgen voor een langzame teloorgang van de site. Er dient een Masterplan voor heel de site opgemaakt te worden dat als basis kan dienen voor toekomstige restauratie en uitbouw van de site.

B. Hof ten Walle

Het Hof ten Walle staat momenteel leeg en de schuur is gedeeltelijk gedomonteerd. Deze situatie zal op korte termijn leiden tot ernstige degradatie van de site. Er dient dus

hoogdringend werk gemaakt te worden van herbestemming van de site en restauratie van de schuur en de site. De principes die hiervoor werden opgesomd vormen hiervoor de basis.

C. Prosperdorp

Prosperdorp werd in 2012 voorlopig beschermd (Sint-Engelbertuskerk, Pastorij, Kerkhof, Straatdorp). De recente bouw van de Sigmadijk heeft de relatie van dit dorp tot zijn omgeving ernstig verstoord.

Prosperdorp ontleent zijn grote cultuurhistorische waarde vooral aan de directe link met de **hertogen van Arenberg** en hun ontwikkeling van het gebied als modelpolder en 'state-of-the-art' landbouwgebied tussen 1850 en 1914. Prosperdorp is als dusdanig in hoge mate **atypisch** voor de Schelde- en Kustpolders. Het fascinerende verhaal van de hertogen, hun ontginningen en wedervaren voor en tijdens Wereldoorlog I, is nog duidelijk aanwezig in gebouwen, straten en agrarisch landschap, ook al omdat de uitbreiding van het dorp in de naoorlogse periode beperkt is gebleven, wat uitermate uitzonderlijk is in in het dichtbevolkte Vlaanderen. Het komt er dus op aan het **intacte 19e eeuwse karakter van het dorp** en zijn agrarische omgeving te bewaken en de leesbaarheid van de 19e eeuwse erfgoedwaarden en landschapsstructuren te verhogen. Daarbij valt op te merken dat grootschalige akkerbouw in dit gebied géén verstoring van cultuurhistorische waarden met zich meebrengt, maar net onlosmakelijk verbonden is met de historische ontwikkeling van de polder.

De bescherming zal de toekomstige ontwikkeling van het dorp mee bepalen. Belangrijk aandachtspunt daarbij is het behoud van het straatdorpkarakter. Daarbij moet men vertrekken van het behoud van het dorp als levend dorp, niet als een relik ten behoeve van toeristen of natuurliefhebbers. Mede door de nabijheid van het Verdrongen land van Saefinghe en de nieuw te ontwikkelen natuur in het projectgebied, is het toeristische en recreatief potentieel van Prosperdorp immers groot. De beste wijze om een evenwichtige ontwikkeling te realiseren is de opmaak van een masterplan dat het kader vormt voor toekomstige ontwikkelingen. Daarbij wordt ook voor de private eigenaars duidelijkheid geschapen over hoe zij met hun woning / eigendom kunnen omgaan.

D. Andere sites

In dit onderzoek wordt verwezen naar een aantal sites die zich buiten de perimeter van het onderzoeksgebied bevinden. Het verdient aanbeveling om ook rond deze sites –die niet allemaal voorkomen in de Inventaris Bouwkundig Erfgoed- een duidelijke erfgoedstrategie op te zetten. Daarbij is het aanvullen van de Inventaris slechts een eerste stap.

4.5 Archeologisch onderzoek

4.5.1 Archeologisch verwachtingspotentieel⁶

De resultaten van de archeologische en bodemkundige studie tonen aan dat het onderzoeksgebied een voor Vlaanderen buitengewoon groot archeologisch potentieel heeft. Gegevens van het onderzoeksgebied zelf ontbreken vooralsnog, voornamelijk doordat het grootste deel van de sites afgedekt is met veen, (peri)mariene of alluviale sedimenten en bijgevolg onzichtbaar is aan het oppervlak.

Veldprospecties, boringen en opgravingen uit de onmiddellijke omgeving maar ook archeologisch onderzoek in vergelijkbare landschappelijke settings in België (bv. Melsele⁷, Bazel⁸, Oudenaarde Donk⁹, Kerkhove, Wichelen¹⁰, enz.) en in Nederland (bv. de sites op de Betuweroute¹¹, Well Aaijen¹², Schipluiden¹³, Serooskerke¹⁴, enz.) hebben echter duidelijk gemaakt dat - gezien de locatie en de afdekking - de kans op het aantreffen van goed bewaarde archeologische vindplaatsen bijzonder groot is. Daarenboven is het één van de laatste grote archeologische relictzones van de Vlaamse Scheldepolders. Vrijwel de gehele zone ten zuiden van het onderzoeksgebied is reeds ingenomen door de Antwerpse haven Linkeroever. Indien dit laatste relictgebied niet voor de volgende generaties kan bewaard blijven (bijv. door *in situ* behoud), dan is een *ex situ* behoud (= onderzoek door opgravingen) absoluut noodzakelijk.

4.5.2 Advies voor vervolgonderzoek

4.5.2.1 Inleiding

Naar potentiële versterking toe kan het kerngebied opgedeeld worden in twee delen: (1) zones waar het bodemarchief zal vernietigd worden bv. door de aanleg van het Saefthinghedok en door bodemingrijpende activiteiten in functie van de inrichting van natuurontwikkelingsgebieden (graven van waterpartijen, geulen, enz.) of infrastructuurwerken (aanleg van de persdijken, kleiwinning, enz.) en (2) zones die *strictu*

⁶ Voor een meer volledige beschrijving van het archeologisch potentieel verwijzen we naar Deel II, Hoofdstuk 6.5.

⁷ van Berg *et al.* 1991.

⁸ Perdaen *et al.* 2011.

⁹ Parent *et al.* 1987.

¹⁰ Perdaen *et al.* 2008.

¹¹ Goudswaard 2006.

¹² Tichelman 2005.

¹³ Louwe Kooijmans, Jongste 2006.

¹⁴ Dijkstra, Zuidhoff 2011.

sensu niet vernietigd zullen worden, maar die bv. zullen worden opgespoten voor de aanleg van bedrijventerreinen.

(1) Voor het tracé van het toekomstige Saeftinghedok is het evident dat de aanwezige archeologische vindplaatsen absoluut moeten worden opgespoord en onderzocht. Ook voor de inrichting van natuurontwikkelingsgebieden is het echter van belang om een gedegen vooronderzoek te voeren. Met de resultaten van dit vooronderzoek in het achterhoofd kan men immers bij de opmaak van die inrichtingsplannen maximaal rekening houden met het zonder meer enorme archeologisch potentieel dat zich in de ondergrond van het gebied bevindt. Zo zou het graven van geulen of waterpartijen bij voorkeur kunnen gebeuren in historische, verlande geulen, zones met veenwinningskuilen, enz.

(2) Er zijn echter een aantal goede argumenten om ook de zones die niet door afgraving vernietigd zullen worden minstens ook aan vooronderzoek te onderwerpen. Vooreerst heeft onderzoek uitgewezen dat door het uitoefenen van druk op de bodem (door bv. ophoging), het volume van de bodem afneemt (ook wel 'zetting' genoemd) doordat het water uit de bodemlagen wordt geperst¹⁵. Alluviale gronden zijn gevoelig voor 'zetting' aangezien klei en veen vatbaarder zijn voor dit fenomeen dan zand. Het gevolg van 'zetting' voor de afgedekte archeologie is dat grotere elementen deels uit context kunnen raken terwijl het zachtere archeologische materiaal zal vervormen en geplet wordt. De grootste druk en daarmee de grootste verstoring vindt echter plaats aan de randen van de 'zetting', in de zogenaamde gradiëntzone. Daar treedt immers de grootste verstoring op, waarbij het archeologisch materiaal niet alleen vervormd maar ook gebroken kan worden. Kwetsbare, archeologisch zeer interessante sites zouden daarom zeker moeten worden opgespoord. Vervolgens lijkt het ook aangewezen om alle andere sites minstens in kaart te brengen vooraleer deze bv. voor lange tijd onder baggerspecie bedolven worden. Daarenboven is vooronderzoek buiten de aanlegzone van het Saeftinghedok van belang om de potentieel in het tracé van het dok aanwezige archeologische sites in een ruimer landschappelijk kader te kunnen plaatsen.

4.5.2.2 Een voorafgaand paleolandschappelijk onderzoek

Om te vermijden dat archeologisch onderzoek vlakdekkend moet worden uitgevoerd, wordt in de meeste grootschalige projecten in afgedekte (polder)landschappen gekozen voor een voorafgaand paleolandschappelijk onderzoek. Dit laatste moet toelaten een duidelijk beeld te krijgen van de landschapsvorming en -evolutie en de zones met een verwacht archeologisch potentieel zo goed mogelijk in kaart te brengen. Traditioneel gebeurt dit door middel van boringen.

Het doel van dit paleolandschappelijk onderzoek moet o.i. meerledig zijn. Vooreerst zal hierdoor inzicht verworven worden in het door veen afgedekte paleoreliëf. Voor de detectie van afgedekte steentijdvindplaatsen is het vervaardigen van een paleotopografische kaart onontbeerlijk. Op basis van deze kaart kunnen dan zones afgebakend worden waar de kans op het aantreffen van afgedekte sites groot is (zoals dekzandruggen, kronkelwaarden, oevers van fossiele geulen, enz.) en die bijgevolg in aanmerking komen voor karterend en waarderend archeologisch (boor)onderzoek, nodig voor de detectie van potentieel aanwezige steentijdvindplaatsen. Daarnaast dient ook gekeken te worden naar de bewaringstoestand (*i.e.* erosie, oxidatie, ontginning, enz.) van het veen. Of het veen volledig dan wel ten dele bewaard is en of er sporen van oxidatie ('veraarding') of bewerking zijn, is cruciaal met het oog op verder onderzoek gericht op de detectie van eventueel aanwezige

¹⁵ Caspers *et al.* 2011.

sites uit de metaaltijden, Gallo-Romeinse tijd en middeleeuwen. Exacte lokalisatie van veenontginningen is moeilijk o.b.v. literatuuronderzoek aangezien de geschreven bronnen dit niet duidelijk omschrijven, de bijbehorende repelpercelering grotendeels met latere sedimenten bedekt is en er geen kaartmateriaal uit de periode van veenontginning overgeleverd is. Bijgevolg kunnen er enkel op basis van boringen gegevens verzameld worden over de aan- of afwezigheid van veenontginning en alle kenmerken van het veen dienen dan ook nauwkeurig beschreven te worden bij de boringen. Vervolgens is het ook van belang een veentypologie op te stellen. Op basis hiervan kunnen enerzijds zones geselecteerd worden die niet interessant waren voor veenontginning en bijgevolg vermoedelijk intact zijn en anderzijds zones aangeduid worden waar (ook al zijn er geen directe indicaties voor veenontginning) er mogelijk aan veenontginning werd gedaan. Indien goedbewaarde veensequenties worden aangetroffen, dient dit veen bemonsterd te worden (*i.e.* voor pollenonderzoek en ¹⁴C-dateringen): gegevens omtrent de start maar vooral het einde van de veengroei in de vallei van de Beneden Schelde zijn immers relatief schaars¹⁶. Bovendien kan door een paleoecologische studie een hoge resolutie-reconstructie bekomen worden van de evolutie van de hydrologie en van de invloed van de zee. De resultaten zullen ons ook in staat stellen een aantal gangbare hypothesen (o.m. Van Heeringen) te toetsen. In het kader van het archeologische (voor)onderzoek speelt ook de bemonsteringslocatie een belangrijke rol. Zo is het van belang om niet enkel het veen in de laagstgelegen delen te bemonsteren maar ook het veen op de hoogste punten van het paleolandschap.

Geofysisch onderzoek. De inzet van allerhande geofysische methoden, zoals elektromagnetische inductie in meerdere spoelconfiguraties (EMI), (pseudo-)secties met elektrische weerstandsmeting (ERT/ERI) of ondiepe landseismiek, allen in combinatie met verificatie door middel van gerichte sonderingen (CPT), boringen en boorgatmetingen, kan eveneens overwogen worden indien de momenteel aan de gang zijnde testen positief verlopen. Aan de UGent vakgroep Archeologie loopt immers momenteel (2011-2014) een FWO-onderzoeksproject (*Een archeologische verkenning van de land-zee overgangszone in Doelpolder Noord: Impact van zeespiegelstijgingen op het paleolandschap en de menselijke bewoning van de prehistorie tot de middeleeuwen* – promotoren Prof. M. De Batist, Prof. P. Crombé, Prof. J. Verniers, Prof. T. Soens, Dr. T. Missiaen & Drs. J. Verhegge) waarbij onderzoek gedaan wordt naar de toepasbaarheid van geofysische technieken voor het karteren van diep afgedekte landschappen. Testen uitgevoerd door een Engels bedrijf in het alluvium van de Thames met deze methoden waren alvast veelbelovend¹⁷.

Voordeel van een geofysische onderzoeksstrategie (indien toepasbaar) is dat er een vrij gedetailleerd beeld verkregen wordt van het afgedekte reliëf op een niet-invasieve manier. Nadelig is dat er nog steeds een aantal boringen gezet dienen te worden ter kalibratie van de verkregen gegevens afhankelijk van de graad van complexiteit van de bodem. Zo moeten er bv. steevast boringen geplaatst worden in geulen die worden aangetroffen. Een nadeel van deze strategie is alvast dat er op basis van enkel geofysische data geen systematische evaluatie van het veen kan gedaan worden waardoor vragen in verband met erosie, oxidatie, ontginning, enz. niet kunnen beantwoord worden.

Mechanische boringen. Proefondervindelijk werd vastgesteld dat het plaatsen van manuele (paleolandschappelijke) boringen een fysiek haast onmogelijke opgave is. De

¹⁶ Deforce 2011.

¹⁷ Bates *et al.* 2007.

boorlijn die in het kader van deze studieopdracht gezet werd, bracht immers aan het licht dat de beoogde boordiepte zich gemiddeld op 5 meter bevindt, wat reeds een vrij grote diepte is voor manuele boringen. Daarnaast doken echter nog een aantal bijkomende problemen op: in de Nieuw-Arenbergpolder bv. maken slappe zandige sedimenten boven het veen dat boorgaten steevast dichtslibben wat efficiënt manueel boren zonder verbruizing schier onmogelijk maakt en in de Doelpolder dienden vier van de 22 boringen gestaakt te worden omwille van ondoordringbaar hout in het veen.

We verwijzen naar Nederland waar voor grootschalige karteringen van paleolandschappen op grote diepte steevast wordt overgegaan op mechanische boringen (zie bv. het onderzoek gevoerd rond Almere¹⁸). Doorgaans wordt geopteerd voor (maximaal) een verspringend 50 meter grid. Indien een verspringend 50 meter grid (ofwel ca. 4 boringen per hectare) wordt gehanteerd binnen het onderzoeksgebied van 1555 hectare gaat het om ca. 6220 boringen. Hier dienen een aantal extra boringen aan toegevoegd te worden waardoor lokaal het boorgrid kan verdicht worden in functie van paleolandschappelijke vraagstellingen. In totaal gaat het bijgevolg om ca. 6500 boringen.

Een recente vergelijkende studie¹⁹ heeft uitgewezen dat vooral Begemann-boringen en Sonic Drill aqualock-boringen de beste resultaten opleveren. Uiteraard hebben beide methoden voor- en nadelen. Een eerste optie is dat alle mechanische boringen verricht worden met een Begemann-boor. Bij dit systeem worden twee buizen tezamen omlaag gedrukt, de buitenbuis (de eigenlijke steekbuis) en de pvc-monsterhouder. Het monster wordt omgeven door een nylon kous, die aanvankelijk in de kop van het steekapparaat is opgerold en geleidelijk wordt afgestroopt, doordat het uiteinde van de kous wordt vastgehouden aan een koord. Er ontstaat een continu monster van grote lengte (tot maximaal ongeveer 18 m), omhuld door een nylon kous in de iets wijdere pvc-monsterbuis. Door de kous is er geen wrijving tussen het monster en de buis, zodat de schuifkrachten op het monster zeer gering zijn. Het continu-monster wordt tijdens het trekken van het steekapparaat in delen van 1 m afgesneden.

Dit levert hoogkwalitatieve quasi ongeroerde boorstalen op die geschikt zijn voor paleoecologisch onderzoek en ¹⁴C staalname. Bij dit scenario kan in het veld beslist worden welke boorstalen geschikt zijn voor verdere analyse en deze stalen kunnen meteen meegegeven worden met een paleoecoloog. Nadeel van deze methode is echter dat de boringen een hoge kostprijs kennen. Een tweede optie is dat het paleolandschappelijk onderzoek verricht wordt door middel van Sonic Drill aqualock boringen. Bij deze boortechniek wordt de boorbuis in hoogfrequente trilling gebracht, zodat slechts een betrekkelijk geringe statische kracht nodig is voor het wegdrukken. De methode van het steken van de monsters is afhankelijk van de bemonsteringsdiepte. Vanaf maaiveld wordt een standaard steekbuis van 4 m gebruikt. Indien eerst een deel blind gestoken wordt, wordt gebruik gemaakt van een aqualock sampler. Bij een aqualock sampler is de monsterbuis gevuld met water en de waterdruk zorgt ervoor dat de monsterbuis niet met grond kan worden gevuld. Op de gewenste diepte aankomen, wordt de aqualock geopend en tijdens het verder intrillen van de buis wordt een monster gestoken.

Voor paleolandschappelijke kartering zijn liners met een diameter van 7 centimeter voldoende. Wanneer deze diameter gehanteerd wordt, kunnen zelfs liners gebruikt worden

¹⁸ Peeters 2007.

¹⁹ Hissel *et al.* 2005.

met een lengte van 4 meter. Dit boortype heeft echter als nadeel dat de bovengehaalde monsters op de 10-20cm brede overgang tussen de liners discontinu kunnen zijn. Hier kan het monster ook verstoord zijn ten gevolge van instroming van grondwater en slappe zandige sedimenten in het boorgat tijdens het boven halen van de voorgaande liner. Houtresten in het veen kunnen met deze boringen eveneens moeilijk doordringbaar zijn. Op basis van de bevindingen uit dit onderzoek kunnen de beste locaties aangeduid worden voor het nemen van stalen, zowel voor paleoecologisch onderzoek als voor ¹⁴C-dateringen. Vervolgens kunnen deze stalen opgeboord worden door middel van Begemann-boringen, bij voorkeur met een grote diameter. Dit laatste type boringen is duurder qua kostprijs maar levert wel ongestoorde monsters en is bijgevolg ideaal voor het nemen van pollen- of ¹⁴C-stalen.

Een gemiddelde productie van een Begemann-boor bedraagt 30 à 40 meter per dag wat bij een gemiddelde boordiepte van 5 meter neerkomt op 6 tot 8 boringen. Bij Sonic Drill boringen ligt de gemiddelde dagproductie hoger, namelijk tussen 45 tot 74 meter (of 9 tot 15 boringen bij een boordiepte van 5 meter).

Daarnaast willen we ook opmerken dat in het kader van de voorbereidingen voor de aanleg van het dok (en dus los van het archeologische onderzoek) een aantal geotechnische sonderingen dienen te gebeuren waarvan de resultaten eveneens kunnen gebruikt worden om het paleolandschap te reconstrueren. Indien mogelijk zouden deze zelfs in samenspraak met de archeologen geplaatst kunnen worden.

4.5.2.3 Vervolgonderzoek van vindplaatsen vóór de inpoldering

Eens het paleolandschappelijke onderzoek volledig is afgerond, dient er overgegaan te worden op (mechanische) archeologische boringen voor de detectie van steentijdvindplaatsen waarbij zowel de onderkant van het veen als het sediment onder het veen bemonsterd moeten worden. De boordiameter dient minstens 10cm te bedragen en er moet (maximaal) geboord worden in een verspringend 10m grid. De resten uit de periode metaaltijden tot en met vroege middeleeuwen in/bovenop het veen laten zich echter moeilijker detecteren door middel van boringen dan steentijdsites. Boringen zijn immers vooral doeltreffend voor de detectie van sites met een vondstlaag of –spreiding; sites waar enkel archeologische sporen (paalgaten, kuilen, greppels, enz.) voorkomen, zijn moeilijker op deze manier op te sporen. Er zal dan ook een aangepaste strategie naar voor geschoven moeten worden. Zo stellen wij voor om bij de stalen van de mechanische boringen de top van het veen te bemonsteren evenals de delen in het veen die sporen van oxidatie of bewerking vertonen. De rest van het veen wordt verkruimeld op zoek naar artefacten. Wanneer artefacten worden gedetecteerd, dienen deze geregistreerd te worden evenals de diepte waarop zij werden aangetroffen.

De monsters van de onderkant van het veen evenals van het onderliggende sediment dienen steevast nat uitgezeefd te worden op maaswijdte 1mm (i.e. de meest geschikte manier om steentijdsites te detecteren). Voor de overige (veen)stalen kan een grotere maaswijdte gehanteerd worden max. 5 mm.

4.5.2.4 Vervolgonderzoek van vindplaatsen na de inpoldering

De aanpak voor de detectie van recentere sites verschilt uiteraard grondig van die van de afgedekte vindplaatsen. Aangezien de afdekking in de oudste polders het minst dik is, ligt het voor de hand dat de focus vooral (maar niet uitsluitend – cf. infra) op de Oude Doelpolder en Oude Arenbergpolder komt te liggen. Vooreerst dient er een *screening* te

gebeuren van de luchtfotografische data (zowel historische als recente) waarbij alle aanwezige sporen moeten worden geanalyseerd. Bijzondere aandacht dient te gaan naar erfafbakening en grachtsystemen. Gelijktijdig met dit onderzoek kan een veldkartering opgestart worden (zgn. 'fieldwalking') waarbij de percelen waarop momenteel akkerbouw plaatsvindt (met uitzondering van (delen van) percelen waar zich geulen bevinden) moeten worden onderzocht in lijnen met een tussenafstand van bij voorkeur 5 en maximaal 10 meter en waarbij alle relevante archeologische artefacten moeten worden verzameld, gelokaliseerd, geregistreerd, beschreven en opgelijst. Vervolgens moeten deze gegevens verwerkt worden in kaarten waardoor het mogelijk wordt om concentraties van materiaal te lokaliseren.

Op basis van deze twee onderzoeken en in combinatie met de resultaten van het in dit rapport gevoerde historische onderzoek kunnen een aantal zones geselecteerd worden die in aanmerking komen voor verder onderzoek.

Een volgende fase kan geofysisch onderzoek behelzen. Hierbij moet rekening gehouden te worden met het feit dat de exacte diepte van de archeologische overblijfselen niet gekend is. Bijgevolg kan bijvoorbeeld enkel maar gewerkt worden met elektromagnetische inductiesensoren met meervoudige dieptegevoeligheden (EMI – dualem) waarbij structuren kunnen opgespoord worden tot enkele meters diep afhankelijk van de aard van de structuur.

Vervolgens dienen testsleuven en -putten aangelegd te worden zowel gericht op de gedetecteerde structuren en sporen met het oog op de evaluatie van hun bewaring en datering als op de schijnbaar lege zones ertussen om de niet-detecteerbare archeologie te evalueren.

Een bijkomende strategie die kan gevolgd worden, is om het traject van de de laatmiddeleeuwse Scheldedijk waaraan of waarop de sites Ter Venten en Sint-Anthoniushoek, evenals verschillende sluiscomplexen en knooppunten van wegen gelegen zijn, trachten in kaart te brengen. De lokalisering van deze dijk is immers de sleutel tot een nauwkeuriger situering van het goed bewaarde laatmiddeleeuwse bedolven landschap.

In dit rapport (zie hoofdstuk 1 – Landschapshistorische relictten: Polderdijken en bijhorende shape-files) werd op basis van historisch kaartmateriaal een 'zoekzone' voor deze dijk afgebakend. Gezien de dijk volgens een bestek uit 1531 naar schatting 16,5 meter breed was en 3,3 meter boven het buitendijkse schor uitstak, met een kruin van 3,85 meter breed en 2/3 van de glooiing langs het oosten (de zeekant), is de top van de dijk, zelfs bij gemiddelde afzettingen van vier/vijf meter sediment, mogelijk nog steeds op niet al te grote diepte onder het maaivlak terug te vinden. Ons voorstel is om op één of enkele locaties in de buurt van beide gehuchten, bij voorkeur waar de hypothetische dijktracés hoeken maken of verbindingen vormen (i.e. cruciale elementen voor de detectie van de gehuchten), dwars op de tracés- testsleuven aan te leggen. Deze om veiligheidsredenen getrapte testsleuven (ca. 2m diep - diepte afhankelijk van de afdekkende pakketten), die voorzien moeten worden van een bemalingskader, zijn immers nodig om vast te kunnen stellen of deze dijk bewaard is gebleven en zo ja, hoe deze er dan wel uitziet en waaruit deze is opgebouwd. Dit is cruciale informatie die als referentie kan gebruikt worden voor geofysisch (vervolg)onderzoek. Door middel van EMI-dualem moet het in principe mogelijk zijn om het traject van de dijk – indien deze nog bewaard is - tussen de proefsleuven in te karteren, al moet dit uiteraard eerst nog in de praktijk worden getest. Er zijn immers meerdere hinderpalen, waaronder de diepte en de aanwezigheid van geulen.

Wordt de dijk bij het graven van de proefsleuf/-sleuven niet teruggevonden, dan is de dijk wellicht afgegraven bij de aanleg van de nieuwe Doeldijk rond 1614. Mogelijk heeft ook deze ingreep sporen nagelaten in het bodemarchief.

Verder dient er op gewezen te worden dat zich binnen het onderzoeksgebied nog een groot aantal structuren (zoals bv. schaapskooien, structuren die verband houden met de ontginning van veen, enz.) kunnen bevinden die archeologisch interessant zijn maar die (vermoedelijk) moeilijk door middel van vooronderzoek aan het licht kunnen komen. Vandaar dat er geen echte strategie naar voor kan geschoven worden om deze via vooronderzoek te detecteren.

4.6 Ondersteuning ontwikkeling haven en natuurgebied

De aanbevelingen die hier worden gedaan kunnen enkel in realiteit worden omgezet indien er voldoende erfgoedexpertise wordt ingebracht in het verdere besluitvormings- en ontwerp- en uitvoeringsproces. De algemene aanbevelingen moeten immers telkens worden vertaald naar concrete ingrepen op het terrein. Dit kan enkel in overleg tussen alle betrokken partijen. Op die manier kunnen oplossingen worden gevonden die doelstellingen voor een bepaalde gebiedsontwikkeling bereiken en rekening houden met wenselijkheden vanuit erfgoed.

Een eerste noodzakelijke stap in deze ondersteuning is de opmaak van een door alle partijen onderschreven erfgoedvisie voor het gebied. Dergelijke erfgoedvisie is immers het resultaat van overleg.

Op basis van de erfgoedvisie dient erfgoedexpertise ingebracht te worden in alle lopende plannings-, ontwerp en uitvoeringsprocessen.

4.7 Verder onderzoek

Onderhavig onderzoek beperkt zich tot het kerngebied dat bij begin van de opdracht door de opdrachtgever werd aangeduid. Gaandeweg is gebleken dat de impact zich over een groter gebied uitstrekt (uitgebreid kerngebied). Daarnaast gaat dit onderzoek niet in op de geschiedenis, de rol en de erfgoedwaarden van het **dorp Doel**. Dit dorp is nochtans onlosmakelijk verbonden met de ontstaansgeschiedenis van de polder die in dit onderzoek werd beschreven. Het is bijgevolg aangewezen om dit onderzoek verder aan te vullen met een onderzoek naar Doel dorp.

Gezien de beperkte looptijd, de omvang van het studiegebied en het groot aantal thema's dat aan bod komt is dit onderzoek inherent onvolledig. In het kader van de concrete uitwerking van bepaalde ingrepen zal verdere verfijning van het hier gevoerde onderzoek noodzakelijk zijn, bv. voor het bepalen van historische begroeiing op dijken of de herbestemming en restauratie van bouwkundig erfgoed. Ook indien wordt besloten tot de afbraak van bepaalde erfgoedwaarden, dan dient deze beslissing aangegrepen te worden om verder onderzoek te verrichten. Zo kan verder bouwhistorisch onderzoek van de belangrijkste sites enkel met meer invasieve technieken (verwijderen van bezettingslagen, demonteren van interieurelementen e.d.m.).

5. SLOTBEMERKING

Deze studie beoogde een geïntegreerde benadering van het erfgoed in de Wase Scheldepolders, waarbij bouwhistorische, landschapshistorische en archeologische erfgoedwaarden samen geanalyseerd worden. Hierbij vormt de archeologische studie een buitenbeentje: in tegenstelling tot de bouw- en landschapshistorische studie die reeds concrete voorstellen kan aandragen, kan de archeologische studie (gezien de afdekking van het prehistorische tot middeleeuwse landschap) op dit moment enkel voorstellen formuleren voor vervolgonderzoek. Pas na het voltooiën van dit onderzoek dat moet leiden tot de detectie van de aanwezige archeologische sites, zullen gefundeerde beleidsbeslissingen betreffende het archeologisch erfgoed kunnen genomen worden.

Voor zover de opstellers van dit rapport konden nagaan, beschikt Vlaanderen vandaag niet of slechts in zeer beperkte mate over een echt beleidskader op het gebied van ruraal erfgoed. Met name voor de bouwhistorische component (inzonderheid *historische boerderijen*), vormt de afwezigheid van een richtinggevend kader een belangrijke hinderpaal voor het formuleren van aanbevelingen en het meenemen van erfgoedwaarden in projecten die het landschap van een bepaald gebied ingrijpend veranderen.

Deze problematiek overstijgt deze studie en het studiegebied van onderhavig onderzoek. Overal in Vlaanderen ondergaat de landbouw sinds enkele decennia ingrijpende veranderingen, waarbij historische boerderijgebouwen ofwel aangepast worden aan nieuwe vereisten inzake landbouw, ofwel hun agrarische functie volledig verliezen. Elke leek kan vaststellen dat het aantal historisch waardevolle boerderijen (al dan niet opgenomen in de Inventaris Onroerend Erfgoed) overal in Vlaanderen elk jaar afneemt. Erfgoedoverwegingen worden daarbij nog lang niet altijd in rekening gebracht, of worden minder urgent dan andere doelstellingen geacht, ons inziens grotendeels door het *gebrek aan overkoepelend afwegingskader* dat duidelijk maakt welke gebouwen, en welke sites in een bepaalde regio een hoge erfgoedwaarde bezitten, en hoe daar preventief en remediërend mee om te gaan bij geplande ingrepen.

Hetzelfde geldt voor het agrarisch grondgebruik, traditioneel de belangrijkste bewaarder van cultuurhistorische landschapswaarden. Agrarische landschappen veranderen ingrijpend of verliezen hun primair agrarische functie, bijvoorbeeld ten gunste van recreatief gebruik of natuurontwikkeling. Hoe moet daarmee worden omgesprongen?

Een weloverwogen en op wetenschappelijke reflectie gestoelde beleidsvisie op de *toekomst voor historische boerderijen en het historisch agrarisch landschap in Vlaanderen* dringt zich op. De Vlaamse overheid en inzonderheid het Agentschap Onroerend Erfgoed lijken de aangewezen actor om hierin het voortouw te nemen.